

نقش مشارکت مردم در فرآیند بازسازی کالبدی ناشی از بلایای طبیعی مورد: زلزله شهر بم

دکتر علی حاجی نژاد،^۱ دکتر علی عسگری،^۲ سمیه محمدی^۳ و مهدی رمضان زاده لسبویی^۴

چکیده

زلزله یکی از شایع ترین انواع مخاطرات طبیعی است که از گذشته تا کنون بیشترین آسیب را بر جامعه بشری وارد نموده است. زلزله دی ماه ۱۳۸۲ بم در استان کرمان از جمله زلزله‌های بسیار زیانباری بود که آسیب‌های فراوانی را به لحاظ تلفات انسانی، شدت و بعد تخریب کالبدی به همراه داشت. بدیهی است به دلیل اهمیت لزوم توجه به خواست‌های ساکنان دیدگان، یکی از مهمترین نکات در بازسازی مناطق تخریب شده، بررسی این موضوع است که فرآیند بازسازی به چه میزان با خواست مردم انطباق داشته و مشارکت و همراهی آنها به عنوان یک مؤلفه اثرگذار در روند بازسازی و به تبع آنها بهره‌وری بهتر فعالیت‌های صورت گرفته را در پی داشته است. براین اساس هدف اصلی این تحقیق بررسی نقش مشارکت مردم در فرآیند بازسازی و رابطه بین مشارکت مردم در بازسازی کالبدی و استفاده از فرصت‌های توسعه کالبدی مانند مسکن، معابر و دسترسی، خدمات عمومی و زیربنایی و بافت شهر بم است. روش تحقیق توصیفی - تحلیلی است و شیوه‌های گردآوری اطلاعات شامل روش‌های اسنادی و میدانی (مشاهده، مصاحبه و پرسشنامه) است. به منظور تحلیل متغیرهای مورد مطالعه، از نرم‌افزار SPSS و روش‌های آماری همبستگی، رگرسیون و آزمون‌های آماری پارامتریک T استفاده شده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد میزان مشارکت مردم از دید جامعه نمونه مثبت ارزیابی شده و از بین شاخص‌های توسعه کالبدی مشارکت مردم بیشترین تأثیر را بر روی شاخص مسکن و بافت شهر داشته و میزان مشارکت مردم در استفاده از فرصت توسعه مسکن و بافت شهر بیشتر از سایر شاخص‌ها بوده است و کمترین تأثیر را بر روی شاخص‌های خدمات و تسهیلات عمومی و زیربنایی داشته است. به نظر می‌رسد نقش بیش از حد دولت در بازسازی این شاخص‌ها باعث کم رنگ شدن میزان مشارکت مردم شده است.

کلیدواژگان: زلزله، مشارکت مردم، ابعاد کالبدی بازسازی، بم.

۱. دانشیار دانشکده جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی، دانشگاه سیستان و بلوچستان (ahajinejad@gep.usb.ac.ir)

۲. دانشیار دانشکده مدیریت مخاطرات محیطی، دانشگاه یورک (کانادا)

۳. کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه سیستان و بلوچستان

۴. دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه تهران

مقدمه

بلاایای طبیعی به عنوان پدیده‌ای طبیعی در طول دوران حیات کره زمین وجود داشته و خواهد داشت. وقوع بلاایای طبیعی، نظیر سیل، زلزله، توفان و گردباد در اغلب موارد تاثیرات مخربی بر سکونتگاههای انسانی باقی گذارده و تلفات سنگینی بر ساکنان آن وارد ساخته است. ساختمانها و زیرساختهای این گونه مناطق را نابود کرده و عوارض اقتصادی و اجتماعی پدیده‌های بر جوامع بشری و کشورهای جهان تحمیل کرده است. به هر جهت بلاایای طبیعی جزئی از فرایند زندگی بشر به شمار می‌روند. این بدان معناست که حوادث محیطی همواره در کنار الگوی زیست و سکونت بشر وجود داشته و جزئی تفکیک‌ناپذیر از آن به شمار می‌رفته است. اما بلایا فرصت‌های نوینی را فراروی توسعه‌گران و مدیران توسعه و برنامه‌ریزان قرار می‌دهند که با بهره‌گیری از این فرصت‌ها می‌توان آستانه‌های مقاومت‌سازی جامعه و بهره‌گیری از شرایط بحران در جهت رفع مشکلات قبلی را ارتقاء داد. در این راستا یکی از مهم‌ترین عواملی که در اجرای یک بازسازی موفق و سریع نقش دارد استفاده از مشارکت مردم سانحه دیده در امر بازسازی و برنامه‌ریزی است. دخالت دادن مردم در اجرای برنامه‌های بازسازی موجب تسریع امر بازسازی و لحاظ کردن ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی مردم در این امر می‌شود که این مسئله یکی از عوامل اصلی در رسیدن به یک بازسازی موفق است. در فرایند بازسازی مشارکت نقش بسیار مهمی در کاهش خسارات آتی دارد زیرا اجتماعات آگاهی بیشتری نسبت به محیط زندگیشان دارند و از تجربیات ارزنده‌ای در این رابطه برخوردارند، مشارکت جوامع عنصر اصلی در موفقیت برنامه‌ها است (هادیزاده، ۱۳۸۶: ۳۹) امروزه به‌طور گسترده‌ای مشارکت را به‌عنوان فلسفه و شیوه توسعه توصیه می‌کنند (Cernea, 1985)، اما شکاف بین متون متداول و واقعیت میدانی در این زمینه همچنان باقی است (Robert Chambers, 2005)، مشارکت به‌طور گسترده به عنوان یک فن مدیریت و هم به عنوان یک وسیله مستقیم افزایش اثربخشی کار پذیرفته شده است (قربانی، ۱۳۸۶: ۵۲). در اصل می‌توان عنوان کرد که: مشارکت مفهومی در ارتباط با توسعه است که با انتقال قدرت همراه است (Lowe et al, 1999, 14,17) تجربه بسیاری از کشورهای در حال توسعه از جمله کشور ما نشان می‌دهد که برنامه‌ریزی متمرکز، آمرانه و از بالا به پایین دستاورد مطلوبی نداشته است، هر چه سطح مشارکت محدودتر باشد امکان اجرایی و کارآمدی شدن برنامه‌ها کاهش خواهد یافت، و هزینه‌های اجرا و نظارت

مرکزی افزایش یافته و آسیب‌پذیری طرحها و سیاستها بالا خواهد رفت. (رضوانی، ۱۳۸۳: ۲۱۴). به نظر روستو، مشارکت در تصمیم‌گیری باعث می‌شود که افراد یاد بگیرند که آنها جزئی از اجتماع هستند و معنی عدالت را توسعه بدهند (Melaverty, 2002, 185). به هر جهت زلزله بم از ابعاد گوناگون جمعیتی (ابراهیم‌پور، ۱۳۸۶)، اجتماعی (ابراهیم‌پور، ۱۳۸۷)، ابعاد روانشناختی (روحی و روانی) (کریمی و همکاران، ۱۳۸۴) و کالبدی (حاجی‌نژاد، ۱۳۸۹، عسگری، ۱۳۸۷) دارای اهمیت است. در این تحقیق تلاش شده است ضمن بیان چارچوب نظری و روابط بین مشارکت مردم در بازسازی و استفاده از فرصت توسعه به شناسایی و ارزیابی میزان مشارکت مردم در بازسازی بعد از زلزله بم با الگوی تحلیلی گرفته شده از تجارب جهانی و درس‌های آموخته شده از آن پرداخته شود. تلاش شده است تا راهکارهای چگونگی بهره‌گیری بهتر از مشارکت مردم در بازسازی از دید توسعه در زمینه‌های توسعه محلی، منطقه‌ای و ملی پی‌جویی گردد. در نهایت با توجه به نتایج حاصل از کاربرد الگوی تحلیلی مورد استفاده و نتایج به‌دست آمده نقاط قوت و ضعف بیان شده و راهکارهای مناسب ارائه می‌گردد و با توجه به مبانی و چارچوب تحلیلی مطرح شده است،

این تحقیق در راستای پاسخ‌گویی به دو سوال اصلی زیر صورت گرفته است:

۱. مشارکت‌های مردمی در فرایند بازسازی در بعد از زلزله بم در چه وضعیتی قرار دارد؟
۲. مردم و نهادهای مردمی (مشارکت مردم) تا چه میزان در فرایند بازسازی ناشی از زلزله در شهر بم بر شاخص‌های توسعه کالبدی اثر داشته‌اند؟

مبانی نظری

تا قبل از نیمه دهه هشتاد، توجه عمده برنامه‌های بازسازی به مقاوم سازی کالبدی و صرفاً جنبه‌های فیزیکی بناها معطوف بود. ولی این نگرش از اواخر دهه مذکور بتدریج به جنبه‌های اجتماعی، اقتصادی، روانی، زیست محیطی جوامع تغییر جهت داد و در راستای اهداف توسعه پایدار قرار گرفت. در این میان، نقش مردم آسیب‌دیده در فرایند بازسازی از ابعاد گوناگون دارای اهمیت خاص است (فلاحی، ۱۳۸۳: ۲۳). در گذشته مردم آسیب‌دیده را افرادی درمانده و محکوم تلقی می‌نمودند. بر اساس این دیدگاه، دولت‌ها و سازمان‌های امدادگر، کلیه امور بازسازی را در سطوح مختلف بدون دخالت مردم به پایان رسانده و خانه‌های ساخته شده را به صورت تقریباً

رایگان به آنان اهدا می‌نمودند. در این رویکرد، مردم نظاره‌گرانی بیش نبودند. از آنجایی که هدف از بازسازی سرعت در اتمام عملیات فیزیکی بود، بدون در نظر داشتن عواقب احتمالی محصول نهایی بر مردم و آیندگان، بر آماده‌سازی کالبدی جامعه، در اسرع زمان تأکید فراوانی بود. نمونه‌ها و شواهد فراوانی حکایت از ناموفق بودن این رویکرد در بلندمدت و در میان جوامع آسیب‌دیده داشته و مردم نارضایتی خویش را با انجام تغییرات فراوان بر بناهای ساخته شده نشان می‌دادند (Fallahi, 1996, 12-35). این عکس‌العمل در نهایت، منجر به افزایش میزان آسیب‌پذیری محیط‌زیست کالبدی می‌شد. رویکرد مزبور همچنین سبب بالا رفتن توقعات جامعه از دولت و دیگر سازمان‌های امداد گر می‌شد. با گسترش تفکر توسعه پایدار، مردم آسیب‌دیده به عنوان سرچشمه‌های اصلی برنامه‌های باز توانی و بازسازی شناخته شده و به فعالین مشارکت‌کننده در فرآیند عملیات تبدیل شدند. در این نگرش تأکید اصلی به نقش محوری مردم محلی در فرایند برنامه‌ریزی، سیاست‌گذاری، طراحی و اجرا است. مردم با مشارکت خویش نه تنها نیازهای واقعی‌شان را بر طرف می‌سازند، بلکه، این شرکت فعالانه، باز توانی روانی آنان را به دنبال دارد. این رویکرد باعث بازگشت اعتماد از دست‌رفته جامعه، خود باوری و رضایت‌مندی آنان از محصول نهایی بازسازی می‌شود. بنابراین در نگاه برنامه‌ریزی از پایین به بالا، که در آن اطلاعات دسته اول از واقعیت‌های جامعه، نیازهای واقعی مردم را آشکار می‌سازد، به عنوان بخشی از فرآیند توسعه پایدار مورد تأکید قرار می‌گیرد. در این نگرش، مؤثرترین ابزارهای کنترل نه در دست سازمان‌های امدادگر، بلکه، در دست استفاده‌کنندگان واقعی محصول بازسازی یعنی شوراهای محلی و نمایندگان مردم قرار دارد. در این میان نقش دولت به عنوان پشتیبان و مجری امور که مردم قادر به انجام نیستند از اهمیت خاصی برخوردار است. همچنین توسعه پایدار در بسیج جامعه آسیب‌دیده برای انطباق با سانحه و تخفیف خطر، سبب رشد توان‌های بالقوه آنان و احیاء ارزش‌ها و نیروهای نهفته آنان می‌شود (فلاحی، ۱۳۸۳: ۲۴).

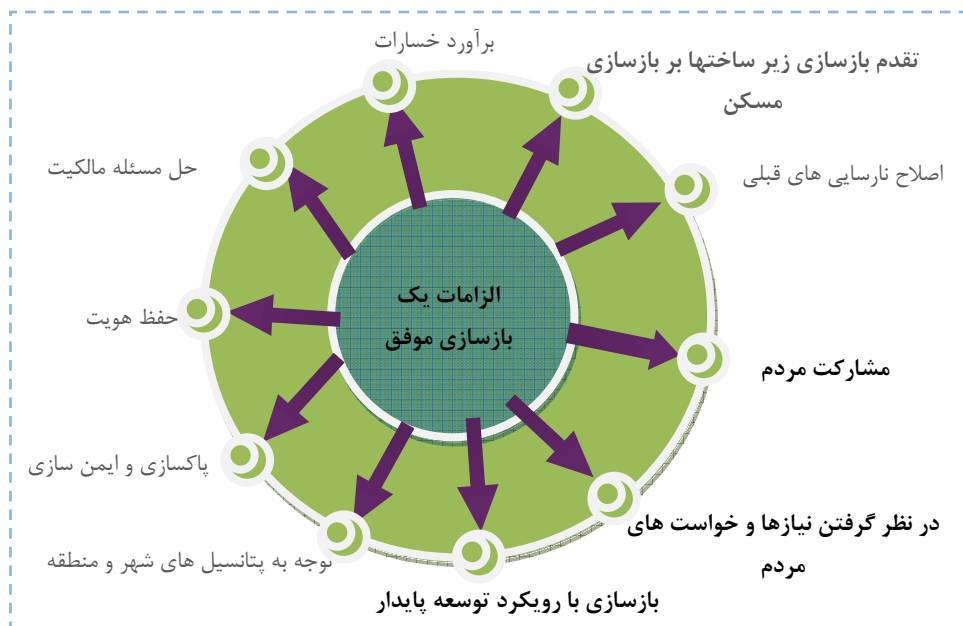
جدول ۱: نمونه‌هایی از تجارب بازسازی بعد از زلزله با تأکید بر مشارکت‌های مردمی

کشور	تجارب بازسازی با تأکید بر مشارکت‌های مردمی
ژاپن	همکاری بین مردم و زمینه‌سازی برای حضور مردم در عرصه‌های مختلف اقتصادی و اجتماعی به این شکل صورت گرفت: افزایش تعداد تشکل‌های مردمی، بازسازی توسط خود مردم صورت می‌پذیرد، رعایت استاندارد در ساخت و ساز با میزان واگذاری وام در ارتباط است در واقع میزان وام درخواستی بستگی به بکارگیری استانداردهای مناسب در زمینه ساخت و ساز دارد.
مکزیک	طراحی بازسازی مطابق خواسته‌های مردم صورت گرفت. اداره کل بازسازی مسکن برای انتخاب بهترین روش استقرار واحدهای مسکونی در هر منطقه با مردم به بحث نشستند. مردم در کلیه مباحث شرکت کرده و نهایتاً الگوی مورد علاقه خود را انتخاب کردند. پروژه به شکلی طراحی شده است که حداقل ۵۰ درصد هزینه‌های بازسازی توسط ساکنین آینده مسکن تأمین می‌شد.
هند	عملیات بازسازی با توجه به نیازهای مردمی و مسایل اجتماعی و فرهنگی با نظارت فنی گروه‌های NGO، دولت، مشارکت مردمی صورت می‌پذیرفت. اعتبارات به افراد داده می‌شد و افراد با توجه به نیاز خود به ساخت و ساز می‌پرداختند.

مأخذ: (محمدی، ۱۳۸۷، ۴۱-۴۸)

امروزه مطالعات زیادی در رابطه با نقش مشارکت‌های مردمی و طبقات آسیب دیده در فرآیند بازسازی صورت گرفته است (Schmidt, 2006, 103)، که هدف تمامی آنها اجرای یک برنامه کاهش در فرآیند بازسازی ناشی از بلایای طبیعی در آینده بوده است. عملیاتی که به منظور مستقر ساختن دوباره جامعه و برگرداندن به حالت اولیه بعد از بحران و بعد از زمان احیاء انجام می‌گیرد. این عملیات شامل احداث ساختمانهای دایمی (مسکونی، خدماتی، تولیدی و اداری)، بازسازی تمام خدمات، برگرداندن کامل جامعه به حالت قبل از بحران است، به طوری که نسبت به مقاومت سازی و کاهش آسیب‌پذیری برای بحران‌های بعدی تمهیداتی منظور گردد (بیرویدیان، ۱۳۸۵: ۴۳). بازسازی فرصتی است مناسب برای اندیشیدن به توسعه منطقه سانحه دیده و رفع نواقص و نارسائیهای گذشته لذا در تدوین برنامه‌های بازسازی یک منطقه سانحه دیده می‌باید به افق نسبتاً بلندتری نظر داشت و این برنامه‌ها را در راستای توسعه ملی و منطقه‌ای تدوین نمود

(علیزمانی، ۱۳۸۳: ۱۱۰). به هر جهت بعد از وقوع زلزله بازسازی نیازمند رعایت نکاتی است که شکل (۱) به صورت فهرست وار الزامات یک بازسازی مطلوب را نشان می‌دهد.

شکل ۱: الزامات یک بازسازی موفق ماخذ: شماعی و پوراحمد، ۱۳۸۴، ۲۸۰

با توجه به اهداف تحقیق و دیدگاههای مطرح شده در بازسازی موفق و مشارکت مردم مهمترین عوامل مؤثر در این زمینه، از بین الزامات یک بازسازی موفق را می‌توان به صورت زیر مطرح کرد.

مشارکت مردم سانحه دیده در برنامه‌های بازسازی

یکی از مهم‌ترین عواملی که در اجرای یک بازسازی موفق و سریع نقش دارد مشارکت و استفاده از کمک‌های مردم سانحه دیده در امر بازسازی و برنامه‌ریزی است. دخالت دادن مردم در اجرای برنامه‌های بازسازی موجب تسریع امر بازسازی و لحاظ کردن ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی مردم در این امر می‌شود که این مسئله یکی از عوامل اصلی در رسیدن به یک بازسازی

موفق است (اورنگ، ۱۳۸۶: ۴۶).

یکی از تأثیرگذارترین عوامل برای دستیابی به یک بازسازی موفق توجه به خواست‌ها و نیازهای مردم جامعه‌ای است که بازسازی در آن انجام می‌شود. خواست‌ها و نیازهای مردم در روند بازسازی ریشه در خصوصیات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی آن‌ها دارد. لحاظ کردن انتظارات شهروندان سانحه دیده در رضایت آن‌ها از روند بازسازی و مشارکت و همکاری همه‌جانبه آن‌ها در بازسازی نقش مهمی دارد. نیازها و خواست‌های شهروندان سانحه دیده، شامل توزیع عادلانه خدمات شهری در سطح محله‌های بازسازی شده، احیای بافت و کانون‌های هویتی شهر، توجه به ویژگی‌های فرهنگ شهرنشینی آن‌ها، ایجاد یا احیاء محله‌های منسجم و مرتبط با هم، و.... است (شماعی و پوراحمد، ۱۳۸۴: ۲۸۰).

بازسازی با رویکرد توسعه پایدار

یکی دیگر از مهم‌ترین ویژگی‌های یک بازسازی موفق، بازسازی با نگرش به توسعه پایدار است. هدف هر نوع برنامه‌ریزی از جمله بازسازی شهرهای سانحه دیده تأمین هرچه بیشتر نیازهای انسانی و حیاتی حال و آینده است. در شهرسازی و شهرنشینی پایدار به موازات توجه به مسائل زیست‌محیطی، به مسائل اجتماعی و انسانی به ویژه عدالت اجتماعی و اقتصادی، توسعه مسکن مناسب و زندگی سالم برای همه شهروندان نیز توجه می‌شود. شهر پایدار دارای دو خصلت است: حفاظت از منابع طبیعی و محیط زیست و تداوم پایداری منابع برای نسل حاضر و نسل‌های آینده و جهانی فکر کردن و محلی عمل کردن - حفاظت از ارزش‌های تاریخی - فرهنگی بومی شهر (شماعی و پوراحمد، ۱۳۸۴: ۲۸۰).

وقوع بلایای طبیعی، نظیر سیل، زلزله، توفان و گردباد در اغلب موارد تأثیرات مخربی بر سکونتگاه‌های انسانی باقی‌گذارده است و تلفات سنگینی بر ساکنان آن وارد ساخته است. ساختمانها و زیرساختهای این گونه مناطق را نابود کرده و عوارض اقتصادی و اجتماعی پدیده‌ای بر جوامع بشری و کشورهای جهان تحمیل کرده است. در همین راستا زلزله پنج دی ماه ۱۳۸۲ بیش از ۸۰ درصد ساختمان‌های شهر بم تخریب شد. قطعاً در این‌گونه موارد با توجه به مقیاس وسیع تخریب بازسازی اهمیت زیادی می‌یابد. در ابتدای امر ابهامات و اختلاف نظرهای فراوانی

پیرامون چگونگی بازسازی بم وجود داشت. در مورد سوال "بم چگونه باید ساخته شود" قرار شد مناطق آسیب‌دیده از زلزله با توجه به سه اصل مهم و اساسی: مشارکت مردم، حفظ هویت بم، استحکام در ساخت و ساز بازسازی شود. نهایتاً بعد از زلزله ستاد راهبری شهر بم جهت برنامه‌ریزی و اتخاذ تصمیمات تشکیل شد که در راستای بازسازی تصمیمات زیر را اتخاذ نمودند. که دو بند از تصمیماتشان عبارتند از:

- مشارکت دادن مردم در ساخت مسکن و واحدهای تجاری در شهر و روستا
  - جذب کمک‌های مالی خیرین و هدایت اینگونه منابع به بخش مدرسه‌سازی و بهداشت و درمان و بهزیستی
- در این مطالعه نقش مشارکت مردم در جریان بازسازی زلزله شهر بم و رابطه بین مشارکت مردم و استفاده از فرصت‌های توسعه کالبدی مورد تحقیق و بررسی قرار می‌گیرند.

روش‌شناسی

در این مطالعه ابتدا شاخص‌های مشارکت مردم در بازسازی بر اساس مطالعات و تجربیات قبلی و نظرات کارشناسی شناسایی و طبقه‌بندی شد و همچنین ابعاد بازسازی کالبدی مشخص گردید جدول شماره (۲) جزئیات هر کدام را به تفکیک متغیر مستقل و وابسته نشان می‌دهد. این تحقیق به لحاظ روش از نوع پیمایشی مبتنی بر پرسشنامه است. مشارکت مردم در بازسازی به عنوان متغیر مستقل و بازسازی کالبدی به عنوان متغیر وابسته تحقیق در نظر گرفته شده است. در واقع بعد از مطالعه مبانی نظری متغیرهای اصلی به همراه متغیرهای جزئی‌تر برای بررسی موضوع در قالب پرسش نامه در اختیار پاسخ‌گویان قرار گرفت.

جدول ۲: متغیرهای مورد استفاده در این تحقیق به تفکیک مستقل و وابسته

متغیرها	معیارهای رده اول	معیارهای رده دوم	آلفای کرونباخ
متغیرهای مستقل	نقش مشارکت مردم و نهادهای مردمی در بازسازی کالبدی	سازگاری بازسازی با نیازها و خواسته‌های مردم	۰/۷۶
		دخالت نظرات مردم در برنامه‌ها و طرح‌های بازسازی	۰/۷۳
		بازسازی توسط نهادهای مردمی و خیرین	۰/۷۹
		نظارت شهروندان و تشکل‌های مردمی بر بازسازی	۰/۸۱
		تشویق و حمایت دولت از مشارکت مردم در بازسازی	۰/۷۶
متغیرهای وابسته	ابعاد بازسازی کالبدی	مسکن، معابر و دسترسی، خدمات و تسهیلات زیربنایی، خدمات و تسهیلات عمومی، بافت شهر	۰/۷۷

مأخذ: نگارندگان

برای اندازه‌گیری میزان مشارکت مردم در بازسازی کالبدی از نظرات شهروندان از طریق پرسشنامه‌ای که به همین منظور تهیه و تدوین گردیده استفاده شد. بدین منظور از کل جامعه آماری (خانوارهای آسیب‌دیده) از روش نمونه‌گیری کوکران تعداد ۳۰۰ پاسخگو به عنوان جامعه نمونه انتخاب شدند. به منظور تحلیل و استنتاج، بسته به نوع داده، مقیاس متغیرها و اهداف مورد نظر از روش آماری توصیفی نظیر میانگین، همچنین برای تعمیم یافته‌های متغیرهای مشارکت به کل جامعه آماری از آزمون تک نمونه‌ای T استفاده شده است. نهایتاً برای درک رابطه و میزان تأثیر متغیر مستقل (مشارکت) بر متغیر وابسته (ابعاد بازسازی کالبدی) از روشهای تحلیل آماری نظیر همبستگی و رگرسیون استفاده شده است.

یافته‌های تحقیق

همانطور که در بخش مبانی نظری ذکر شد سوانح می‌توانند فرصت‌های توسعه به وجود آورند (R.S. Stephenson, 1994:10)، از طرفی دیگر مشارکت مردم و حمایت‌های دولتی می‌تواند نقش مهمی در به‌وجود آمدن فرصت‌های توسعه و استفاده از آنها داشته باشد. تجربیات جهانی نشان داده است که مشارکت مردم در روند بازسازی منجر به بازسازی موفق‌تر و کاراتری می‌شود. مشارکت مردم در روند بازسازی می‌تواند شامل مشارکت مستقیم آن‌ها در برخی فعالیت‌های مربوط به بازسازی یا مشارکت نمایندگان آن‌ها در روند تهیه و اجرای سیاست‌گذاری‌ها و

برنامه‌های بازسازی باشد. قابل ذکر است که توجه به خواست‌ها و نیازها و علایق مردم شهر در روند بازسازی جزو مؤلفه مشارکت مردمی محسوب می‌شود. در مطالعه حاضر نیز این فاکتور اصلی مورد بررسی قرار خواهد گرفت که در آن عواملی همچون آشنایی مردم با طرح‌ها و برنامه‌های بازسازی، سازگاری برنامه‌های بازسازی با نیازها و خواسته‌های مردم، دخالت نظرات مردم در برنامه‌ها و طرح‌های بازسازی، نقش نهادهای منتخب مردم مانند شورای شهر در تهیه طرح بازسازی، اجرای پروژه‌های در شهر با مسئولیت و هزینه تشکیل‌های خصوصی مردمی و خیرین و نقش دولت و در تشویق و حمایت از مشارکت مردم در بازسازی مدنظر قرار می‌گیرند. با توجه به سوالات مطرح شده درخصوص میزان مشارکت مردم در فرآیند بازسازی شهر زلزله زده بم بر اساس آزمون‌های به‌کار گرفته شده، نتایج زیر به اثبات رسیده است.

با توجه به این که در پرسشنامه از طیف ۵ گزینه‌ای لیکرت استفاده و رتبه‌های ۱ تا ۵ به پاسخ‌ها اختصاص داده شد و امتیاز ۱ نشان‌دهنده میزان استفاده بسیار کم از فرصت‌های توسعه معیارهای کالبدی منتخب و امتیاز ۵ نشان‌دهنده میزان استفاده بسیار زیاد است. بدین ترتیب عدد ۳ به عنوان میانه نظری پاسخ‌ها انتخاب شد. سپس میانگین پاسخ‌ها در هر متغیر با عدد ۳ مقایسه شده است. بررسی تک‌تک متغیرها نشان‌دهنده این است که جامعه نمونه امتیاز بالایی را به هر کدام از متغیرها اختصاص نداده است. به‌طوریکه یافته‌ها در مورد نظرات جامعه نمونه در مورد سازگاری بازسازی با نیازها و خواسته‌های مردم با میانگین $2/6$ سطح متوسطی را نشان می‌دهد تنها در مورد تشویق دولت و حمایت مشارکت مردم در فرآیند بازسازی با میانگین محاسبه شده $3/4$ و حضور نهادهای مردمی و خیرین شهر با میانگین $3/1$ بالاتر از میانه برآورد شده است.

که در این خصوص مشارکت مردم در بازسازی و واگذاری وام‌های بلاعوض به مردم برای ساخت و ساز است و دولت نقش نظارت بر ساخت و ساز را برعهده داشت. البته در جاهایی هم مشاهده شد که این نظارت بنا به دلایلی صورت نگرفته است و از طرفی به دلیل عدم و یا ضعف آموزش و وضعیت روحی شهروندان و همچنین کافی نبودن تسهیلات برای ساخت و ساز مردم در نیمه راه ماندند و در جاهایی هم دیده شد که بعد از گذشت بیش از ۵ سال مردم همچنان در اقامتگاه‌های موقت زندگی کنند و ساختمانهای آنها نیمه‌کاره رها شده است، که نشان‌دهنده این واقعیت است که دولت و مردم در بازسازی به صورت جداگانه عمل کرده و فقط تسهیلات و وام بدون هیچ نظارتی به مردم داده شده است. عدم نظارت بر فرآیند پروژه‌ها

موجب شده است که ناتوانی‌های خانواده‌ها شناسایی نشود و باعث تأخیر در فرایند بازسازی شود، در بعضی از جاها هم با دخالت مستقیم دولت باعث نادیده گرفتن نیازهای معنوی و فرهنگ بومی مردم شده است.

جدول ۳: نتایج نظرات پاسخ‌گویان متغیرهای مشارکت در فرایند بازسازی از دید مردم

متغیرها	تعداد نمونه	بسیار کم	کم	تا حدودی زیاد	زیاد	بسیار زیاد	سطح معناداری	میانگین	انحراف از میانگین
سازگاری بازسازی با نیازها و خواسته‌های مردم	۲۷۶	۳۴	۳۲	۱۴	۱۲	۸	۰.۰۰۰	۲/۶	۰.۹۱۴
آشنایی با طرح‌ها و برنامه‌های بازسازی	۲۷۸	۳۲	۳۴	۱۱	۱۴	۹	۰.۰۰۰	۲/۷	۱/۱۱۵
استفاده از نظرات مردم در تهیه برنامه‌های بازسازی	۲۷۸	۴۳	۳۷	۸	۶	۴	۰.۰۰۰	۲/۴	۱/۲۳۱
حضور نهادهای مردمی و خیرین شهر	۲۸۱	۱۵	۱۱	۱۹	۳۶	۱۹	۰.۰۶۵	۳/۱	۱/۲۲۳
نظرات نهادهای منتخب شهروندان مانند شورای شهر در فرایند بازسازی	۲۸۱	۱۲	۲۲	۳۷	۱۸	۱۱	۰.۰۰۰	۲/۴	۱/۱۱۲
تشویق دولت و حمایت مشارکت مردم در فرایند بازسازی	۲۶۶	۸	۹	۱۸	۳۲	۳۳	۰.۰۰۰	۳/۴	۱/۰۳۴

مأخذ: یافته‌های تحقیق

اما برای درک تفاوت بین دیدگاه‌های مسئولین و شهروندان در ارتباط با بهره‌گیری از نظرات مردم در فرایند بازسازی از آزمون من ویتنی بهره گرفته شده است. فرض H1 در متغیر «نظرات مردم در نحوه بازسازی» بر این نکته تصریح دارد که در فرایند قبل و حین بازسازی از مردم نظر خواسته‌اند و در مقابل فرض H0 بر این نکته تأکید دارد که بین دو دیدگاه تفاوتی وجود ندارد. همانطوری که جدول ۴ نشان می‌دهد سطح معناداری محاسبه شده در خصوص رد فرضیه H0 در ناحیه آلفا ۰/۰۱ معنادار بوده و می‌توان فرض H0 را به نفع H1 رد نمود و پذیرفت که نظرات مردم در نحوه بازسازی استفاده نشده است.

جدول ۴: نتایج آزمون من ویتنی برای متغیرهای مشارکت در فرآیند بازسازی از دید مردم و مسئولین

متغیرها	درجه آزادی	سطح معناداری	میانگین	انحراف از میانگین	
				مردم	مسئولین
نظرات مردم در نحوه بازسازی	۲۷۷	۰.۰۰۰	۲.۶	۱.۲۳۱	
نظرات مردم در نحوه بازسازی	۳۹		۳.۴	۱.۱۴۱	

مأخذ: یافته‌های تحقیق

تبیین مشارکت مردم در فرآیند بازسازی کالبدی

با توجه به اهداف و فرضیات تحقیق جهت تعیین رابطه و میزان تأثیرگذاری مشارکت مردم و نهادهای مردمی در فرآیند بازسازی و متغیرهای وابسته یعنی ابعاد کالبدی بازسازی (مسکن، دسترسی و شبکه معابر، خدمات و تسهیلات زیربنایی، خدمات و تسهیلات عمومی و بافت شهر) و میزان اثرگذاری متغیر مستقل بر متغیرهای وابسته از تحلیل رگرسیون تک‌متغیره استفاده می‌شود. با توجه به این که داده‌های موردنیاز رگرسیون باید فاصله‌ای باشد، ابتدا گویه‌های تبیین‌کننده مشارکت‌های مردمی و نهادی در یک دیگر جمع شده و تشکیل یک متغیر فاصله‌ای را داده‌اند. تحلیل رگرسیون تک‌متغیره جهت تأثیر متغیر مستقل در میزان استفاده از فرصت توسعه مسکن در جدول (۵) آمده است. خروجی معادله رگرسیون بیانگر آن است که مشارکت مردمی ۷۲.۲ درصد از تغییرات متغیر وابسته یعنی ساخت مسکن را تبیین می‌کند و از طرفی دیگر هرچه بتا (β) و T بدست آمده بزرگتر و سطح معناداری (Sig) کوچکتر باشد، بدین معنی است که متغیر مستقل تأثیر شدیدتری بر متغیر وابسته دارد.

تحلیل خروجی‌های رگرسیونی تک‌متغیره بین متغیر مشارکت مردمی و متغیر وابسته دیگر مانند بازسازی دسترسی‌ها و شبکه معابر، بیانگر آن است که مشارکت مردمی و نهادهای عمومی در مجموع ۳۲.۹ درصد از تغییرات واریانس را تبیین می‌کند. یافته‌های مستخرج از پرسشنامه بیانگر آن است که خدمات و تسهیلات زیربنایی و عمومی در سطح خیلی کمی وابسته به مشارکت‌های مردمی و نهادهای مردمی است. دلیل این امر هم دخالت مجریان و دولت در فرآیند بازسازی است. ممکن است این وضعیت ناشی از چارچوب اقتصادی حاکم بر جامعه باشد که در این

خصوص می‌توان به بازسازی مردم محور با هدایت و نظارت دولت اشاره کرد. علیرغم این که در ایران سهم دولت در بازسازی مناطق آسیب‌دیده بسیار زیاد و قابل توجه است. لیکن در کشورهای پیشرفته نظیر آمریکا و ژاپن دولت نقش هدایت کننده و نظارتی داشته و این افراد حقوقی و حقیقی هستند که بایستی نسبت به بازسازی آسیب‌ها و خرابیها اقدام نمایند. در ایران اقتصاد بطور عمده دولتی است اما در کشورهای پیشرفته عمدتاً بخش خصوصی فعال است پس در مواقع بحرانی مردم مسئولیت بازسازی را بر عهده دارد و دولت تنها نقش نظارتی را ایفا می‌نماید. (حسنی، ۱۳۸۶: ۱) نتایج رگرسیونی حاکی از آن است که مشارکت‌های مردمی و نهادهای مردمی تأثیر زیادی در شکل بافت شهر در فرآیند بازسازی داشته است به طوری که ۷۷.۲ درصد از تغییرات را تبیین می‌کند. بافت شهر در مجموع تابع عوامل مختلفی است حتی ساخت مسکن با فرم و مصالح جدید هم می‌تواند بافت شهر را تحت تأثیر قرار دهد (جدول ۵).

جدول ۵: تحلیل واریانس رگرسیون متغیرهای مستقل در تبیین میزان مشارکت در ابعاد بازسازی کالبدی

متغیر مستقل	متغیر وابسته	R ² تعدیل یافته	Beta	t	سطح معناداری
مشارکت مردمی	مسکن	.762 ^a	.020	.303	.000
مشارکت مردمی	دسترسی و شبکه معابر	.329 ^a	.061	.977	.004
مشارکت مردمی	خدمات و تسهیلات زیر بنایی	.074 ^a	.055	.891	.003
مشارکت مردمی	خدمات و تسهیلات عمومی	.049 ^a	.122	1.976	.015
مشارکت مردمی	بافت شهری	.772 ^a	.018	.291	.000

مأخذ: یافته‌های تحقیق

نتیجه‌گیری

نتایج تحقیق نشان می‌دهد که ساکنین نظر مثبتی را پیرامون دخالت آنان در تهیه برنامه‌های بازسازی دارند. با توجه به میانگین پاسخ‌های به دست آمده، ساکنین با طرح‌ها و برنامه‌های بازسازی آشنایی دارند، همچنین نظارت نهادهای منتخب شهروندان مانند شورای شهر در فرآیند

بازسازی از دید جامعه نمونه مثبت ارزیابی شده است. به هر حال سطح رضایت جامعه نمونه پیرامون شاخص‌های مشارکت مثبت ارزیابی شده است. نتایج دیگر تحقیق بیانگر آن است که مشارکت مردمی در فرآیند بازسازی شاخص‌های توسعه کالبدی مسکن، و بافت شهری بیشترین تأثیر را داشته است و مشارکت بر توسعه مسکن و بافت شهر اثرگذار بوده و میزان مشارکت مردم در شاخص‌های کالبدی خدمات و تسهیلات زیر بنایی و عمومی در جریان بازسازی بسیار ناچیز بوده و مشارکت مردم کمترین تأثیر را بر این شاخص‌ها داشته است. و تأثیر مشارکت مردم بر شاخص توسعه معابر و دسترسی‌ها نسبتاً پایین است. دلیل این امر را می‌توان عدم توافق بین مالکین و مسئولین جهت تعریض و توسعه معابر بیان کرد. نگاهی به بازسازی‌های گذشته بیانگر حجم دخالت‌های دولت و گروه‌های خیریه و مددکاران در امر بازسازی است که نتایج آنها مورد عدم رضایت مردم و آسیب دیده گان بوده است. در جریان بازسازی شهر بم تمام برنامه‌ها بر پایه مشارکت مردم و در نظر گرفتن نقش مردم با تأکید توانایی‌ها و منابع مالی خود مردم بوده است، به همین منظور سعی شده است که ساخت و ساز مسکن برعهده خود مردم باشد. اما در فرآیند بازسازی تا حدودی نیازهای واقعی شهروندان در نظر گرفته نشده و یا کمتر مورد استفاده قرار گرفته است، و این مورد نیز به دلیل تمرکز مشاوران غیربومی و عدم توجه به نیازهای مردم با توجه به این که اکثر مشاوران از مرکز کشور هدایت می‌شدند نیازهای محلی در نظر گرفته نمی‌شد. هرچند نارسایی‌هایی مانند عدم نظارت و مشارکت واقعی مردم در فرآیند بازسازی وجود داشته است اما در مجموع فرآیند بازسازی از دید جامعه نمونه مثبت ارزیابی شده و خوشبختانه در این بازسازی هم اصلاح بافت شهری و طرح‌های احداث خانه‌ها با مسئولیت و مشارکت آسیب دیدگان انجام گرفته است.

کتاب‌شناسی

۱. ابراهیم‌پور، محسن (۱۳۸۷)، پیامدهای اجتماعی زلزله بم در روستاهای آسیب‌دیده، فصلنامه روستا و توسعه، شماره ۴۴، زمستان ۱۳۸۷ صص ۱۷۵-۲۰۲؛
۲. ابراهیم‌پور، محسن (۱۳۸۷)، پیامدهای جمعیتی زلزله بم در نواحی روستایی آسیب‌دیده، فصلنامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران، شماره ۷، تابستان ۱۳۸۸، صص ۵-۳۴؛
۳. احمدی، حسن (۱۳۷۹)، مشارکت مردم در بازسازی شهرهای زلزله‌زده، مطالعه موردی شهرهای رودبار و منجیل، دانشگاه تهران، دانشکده هنرهای زیبا؛
۴. اورنگ، ملاح (۱۳۸۶)، سنجش کیفیت محیط در بازسازی‌های پس از سانحه (مطالعه موردی: فضاهای عمومی شهر بم)، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس؛
۵. بامداد، ناصر (۱۳۸۴)، شناخت و اداره بحران: درس‌هایی از زلزله بم)، فصلنامه فرایند مدیریت و توسعه، شماره ۶۲، تابستان ۱۳۸۴، ص ۵؛
۶. بنیاد مسکن انقلاب اسلامی (۱۳۸۳)، گزارش دبیرخانه ستاد بازسازی و راهبری شهر بم؛
۷. بیرویدیان، نادر (۱۳۸۵)، مدیریت بحران اصول و ایمنی در حوادث غیرمنتظره، انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد؛
۸. حاجی‌نژاد، علی؛ علی‌عسگری، مجتبی؛ رفیعیان، سمیه محمدی (۱۳۸۹)، شناسایی فرصت‌های توسعه ناشی از زلزله با تأکید بر ابعاد کالبدی شهر، نمونه موردی: شهر بم، فصلنامه جغرافیا و توسعه، شماره ۱۹، پاییز ۱۳۸۹، ص ۷۱؛
۹. حسنی، نعمت، (۱۳۸۶)، مدیریت بحران، ماهنامه شبکه شتاب‌نگاری وزارت مسکن و شهرسازی مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن شبکه شتاب‌نگاری ایران سال چهارم، شماره ۳۷
۱۰. شماعی، علی و پوراحمد، احمد (۱۳۸۴)، بهسازی و نوسازی شهری از دیدگاه علم جغرافیا، انتشارات دانشگاه تهران
۱۱. عسگری، علی؛ سیدعلی‌بدری، مجتبی؛ رفیعیان، علی‌حاجی‌نژاد (۱۳۸۷)، بهره‌گیری از فرصت‌های توسعه‌ای بعد از وقوع مخاطرات و نقش گروه‌های درگیر در بازسازی: مورد مطالعه زلزله بم، مجله بین‌المللی علوم انسانی، سال پانزدهم، شماره ۲، بهار ۱۳۸۷، صص ۳۳-۵۲؛
۱۲. علیزمانی، محمد (۱۳۸۳)، رویکرد بازسازی همراه با توسعه در بازسازی بم، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی؛

۱۳. فلاحی، علیرضا (۱۳۸۳)، توسعه پایدار و بازسازی پایدار، مجموعه مقالات کارگاه تخصصی تدوین منشور توسعه پایدار بم، وزارت مسکن و شهرسازی و معماری؛
۱۴. کرمی، غلامرضا؛ مهبیارمعتقد، جعفر؛ انیسی، جواد عاملی؛ حسین کچویی، کاظم؛ قدوسی، کاظم قدوسی، علیرضا سعادت (۱۳۸۶)، بررسی عوارض روانشناختی بازماندگان زلزله بم، نشریه علوم رفتاری، شماره ۱، پاییز ۱۳۸۶، ص ۳؛
۱۵. محمدی، سمیه، (۱۳۸۷) شناسایی و ارزیابی فرصتهای توسعه ناشی از زلزله با تأکید بر ابعاد کالبدی شهر مورد شهر بم، پایان نامه کارشناسی ارشد به راهنمایی دکتر علی حاجی نژاد؛
۱۶. هادیزاده بزاز، مریم، (۱۳۸۶) آسیب پذیری از خطرات طبیعی، انتشارات آذربرزین، مشهد؛
17. Cernea, Michael, (ed.), (1991), *Putting People First: Sociological Variables in Rural Development*, Second Edition, revised and expanded (New York: Oxford University Press for the World Bank;
18. Cooper, John Thomas, (2004,), *The Disadvantaged in Community Ratings Hazard Mitigation Plans* Ph.D., D203;
19. Fallahi, A. 1996, *Post Earthquake Reconstruction in Iran : A Study Of shelter Provision in Rural Areas of Gilan Province , Following the 1990 Manjil Earthquake , Unpublished Thesis , Department of Architecture, Faculty of Architecture, University of Sydney , Australia , PP. 227- 23;*
20. Lewis, James (1999); *Development in Disaster-prone Places: Studies of Vulnerability*, International Technology Publications Ltd., UK;
21. Oswald, Morris, Monica (Toni), (2007), *The social construction of vulnerability to flooding: perspectives and value from the red river basin, doctor of philosophy , Natural resources institute, university of Manitoba;*
22. Schmidt-Thome, Philipp, Stefan Greivingb, Hilikka Kallioa, Mark Fleischhauerb, Jaana Jarva, 2006, *Economic risk maps of floods and earthquakes for European regions*, *Quaternary International* 150 (2006) 103–120;
23. Stephenson, R.S. (1994) "Disasters and Development" (UNDP).